

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԸ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍՊԱՐԷԶՈՒՄ

Հարագատ են ինձ բոլոր երեխաները, ձեր աշխարհը, որը եւ իմ աշխարհն է. սիրում եմ ձեզ եւ ձեր աշխարհը:

Յովհ. Թումանյան

Թումանյանի կեանքի եւ գործունեության կարեւոր բաղադրամասն է նաեւ մանկական «Լուսարեր» եւ «Հայ գրողներ» դասագրքերը եւ քրեստոմատիաները կազմելու, «Հասկեր» մանկական ամսագրին աշխատակցելու, երբեմն նաեւ «Հորիզոնը» խմբագրելու աշխատանքի բնագաւառը: Թերեւս զարմանալի է, սակայն բանաստեղծի գործունեության այդ ոլորտին եւ զրական ժառանգությանը նուիրուած որեւէ գիտական շատ թէ քիչ հանգամանալից ուսումնասիրություն ղեւեւ չի ստեղծուել՝ չնայած թումանյանագիտության երախտաւորների կողմից այդ թեմայի որոշ արծարծումներին:

1903 թ. յունիսի 12-ի ցարական հրովարտակով հայկական դպրոցների փակումից եւ եկեղեցական հոգերի գրաւումից երկու տարի անց՝ 1905 թ. օգոստոսին, դպրոցները վերաբացուեցին եւ հոգերը վերադարձուեցին: Համընդհանուր եռուզեռը մտաւորական շրջաններում աշխուժացրեց նաեւ պարբերական հրատարակությունները: Այդ նոյն ժամանակահատուածում սկիզբ է առնում բուռն ոգեւորություն մանկական գրականության ու նաեւ դպրոցների շուրջ: Ուսուցչական միությունը հրատարակում է «Նոր դպրոց» ամսագիրը: Ստեփան Լիսիցեանը եւ նրա կիներ՝ Եկատերինա Լիսիցեանը, նախաձեռնեցին «Հասկեր» մանկական ամսագրի հրատարակությունը: Յայտնի մանկավարժն ու հրատարակիչը «Հասկերի» շուրջն է համախմբում ժամանակի նշանաւոր մանկագիրներին ու արուեստագէտներին՝ Յովհ. Թումանյանին, Ղ. Աղայեանին, Աւ. Ահարոնեանին, Աւ. Իսահակեանին, Յ. Աղա-

բարին, Հ. Հայրապետեանին, Ա. Խնկոյեանին, Գ. Մեսեանին, Վ. Սուրճեանեցին, Փ. Թերլեմեզեանին, Վրթ. Փափազեանին, Գ. Բաշինջաղեանին, Ե. Թաթեւոսեանին, Վ. Ախիկեանին, Բոտերին, Շիրվանզադէին, Յովհ. Յովհաննիսեանին եւ մի շարք երիտասարդ խոստումնալից բանաստեղծներին: Ընդ որում, նրանցից չատերը իրենց ստեղծագործական ուղին սկսեցին հենց «Հասկերում»: «Սակայն, - գրում է Ստ. Լիսիցեանի դուստր Նազելի Լիսիցեանը, - Յովհաննէս Թումանեանի մասնակցութիւնը առանձնապէս մեծ էր ինչպէս ամսագրի, այնպէս էլ անձամբ իր համար»¹:

Ամսագրում տպագրում էին յօդուածներ հայ իրականութեան երկու հատուածների՝ թէ՛ արեւելահայ, թէ՛ արեւմտահայ կրթական համակարգերին վերաբերող ամենաբազմազան խնդիրների մասին: Հիմնականում այդ արծարծումները ճանաչողական էին, եւ զրանց նպատակն էր եւ՝ ամենայն մանրամասներով ներկայացնել հայկական դպրոցներին վերաբերող զանազան վիճակագրական տուեալներ, եւ՝ բարձրացնել նրա բոլոր հոգսերը՝ միաժամանակ շանտեսելով եղած թերութիւնները²:

1905 թ. սեպտեմբերից «Հասկերի», իսկ 1907 թ. «Լուսաբեր» դասագրքի հրատարակութիւնը աննախադէպ առատաձեռն ու բեղմնաւոր դարձրեց Թումանեանի գրիչը մանկական գրականութեան ասպարհզում եւ խլեց նրա ողջ ազատ ժամանակը: Եթէ մինչեւ 1905 թ. լոյս տեսնող «Աղբիւր» հանդէսի գլխաւոր աշխատակիցը Ղ. Աղայեանն էր, ապա «Հասկերի» ողին ու սիւնը դարձաւ Հ. Թումանեանը: Ի տարբերութիւն «Աղբիւրի»՝ «Լուսակերը» հրատարակում էր կանոնաւոր առանց ընդմիջումների:

¹ Տե՛ս «Գոլոս Արմենի», (ոուսերէն), Եր., 2008, նոյեմբերի 20:

² «Հասկերի» 1908 թուի ապրիլի համարում հրապարակում է Պոլսի պատրիարքարանի «Վիճակացոյցը», որի համաձայն մինչեւ 1908 թուի յունուարը Պոլսի բոլոր թաղերում հայոց վարժարանների թիւը եղել է 42, որտեղ սովորում էին 5379 աշակերտ, որոնցից 2924 տղայ եւ 2450 աղջիկ: Վարժարաններում աշխատում էին 294 ուսուցիչներ, որոնցից 126՝ վարժուհիներ: Նոյն հաղորդումը տեղեկացնում էր նաեւ դպրոցներին յատկացուող նիւթական միջոցների մասին. «Դպրոցները պահում են եկեղեցիների սնդուկների օժանդակութեամբ (50454 դր.), աշակերտների թոշակադրամով (31557 դր.) եւ մասնաւոր նուէրներով (2220 դր.), որով ամսական ծախք բոլոր դպրոցների վրայ գնում է 84231 դր.: Բացի այս դպրոցներից Պոլսում հայ մանուկներ յամախում են եւ պետական ու այլ դպրոցներ, մօտաւորապէս 1500 հոգու չափ: Դպրոցները զանազան տիպի ու դասընթացի են» («Հասկեր», Թիֆլիս, 1908, թիւ 4, էջ 438):

«Հասկերի» եւ «Աղբիւրի» միջեւ ձեւաւորւում է ազնիւ մրցակցութիւն: 1908 թ. Տիգրան Նազարեանը որոշում է միջոցներ ձեռնարկել «Աղբիւրի» ծաւալները մեծացնելու, «նոխ րովանդակութեամբ եւ սիրուն պատկերներով... ընտիր քղթի վերայ եւ շէնդօրեմ» նաեւ կանոնաւոր հրատարակելու նպատակով: «Ամբողջ փանհինգ տարի հայ մատաղ սերնդի համար ուսման աղբիւր է եղել այս ամսաթերթը. չունենալով միեւնոյն ժամանակ իւր մրցակիցը. եւ այժմ էլ նա պահում է իւր դիրքը պատուաւոր. միայն ափսոս, որ հայ հասարակութիւնը սառնասիրտ է դէպի «Աղբիւրը», - գրում է «Հասկերի» խմբագրութիւնը եւ հայ հասարակութեանը խորհուրդ է տալիս. «...անպակաս անել «Հասկերն» ու «Աղբիւրը»: Մայր սարերի կարկաշատն աղբիւրն ու մայր դաշտերի լեցուն հասկերը թող հայ մանկան ծարաւն ու միտքը յարատեւ յագեցնեն:

Անպայման անհրաժեշտ է ապահովել դոցա գոյութիւնը»³:

Երկու մրցակից մանկական ամսագրերի խմբագրութիւնների միջեւ այսպիսի համերաշխութիւնը օրինակելի է բոլոր ժամանակների համար:

Ամսագրի անդրանիկ համարի առաջին էջը բացւում է «Գառնիկ ախպերով»: Ամսագրի յաջողութեանը նպաստում էին նաեւ Գարեգին Երիցեանի եւ Ռոտտերի «Հգերազանցուած նկարագրողումները»⁴:

Թումանեանը յաճախ էր մասնակցում «Հասկերի» խմբագրական ժողովներին: Սրտին մօտ էր ընդունում ամսագրի իւրաքանչիւր յաջողութիւնն ու անյաջողութիւնը:

Անկեղծ ուրախանում էր ձեռք բերած իւրաքանչիւր նիւթի համար եւ իւր երախտագիտութիւնն էր յայտնում թէ՛ իբրեւ ամսագրի աշխատակից, թէ՛ իբրեւ խմբագիր:

1910 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կէսին Ստեփան Լիսիցեանի՝ Եւրոպա մեկնելուց յետոյ ձեւաւորւում է «Հասկերի» խմբագրական նոր կազմ՝ Թումանեանի նախագահութեամբ, հետեւաբար 1910 թ. նոյեմբերի համարը տպագրուել է Թումանեանի խմբագրութեամբ: Այդ համարում են լոյս տեսնում բանաստեղծի «Բարեկենդանը», «Մոխակի վիշաք», «Սուտիկ որսկանը»: Թէեւ հէնց սկզբից Թումանեանը «Հասկերի» հիմնական աշխատակիցն էր, բայց տարէցտարի ամսագրի հետ նրա կապերը աւելի էին սերտանում: 1908 թ. յունուարի 22-ին ընկերոջը Փիլիպոս Վար-

³ «Հասկեր», Թիֆլիս, 1908, թիւ 4, էջ 438:

⁴ Թումանեանը ժամանակակիցների յուշերում, Ե., 1969, էջ 765: Այսուհետեւ ԹԺՀ, էջը՝ տեքստում:

դագարեանին, տեղեկացնում է. «Էս տարի կապուել եմ «Հասկերի» հետ, որ ամէն ամիս բան տամ ու մօտիկ խառնուեմ գործին: Ռուստեմն ու Մարիա Մարկովնան էլ մօտեցել են «Հասկերին»⁵: Թումանեանը նկատի ունէր իշխանուհի Մարիամ Թումանեանի կողմից ամսագրի «մի ամբողջ բաժնի» ղեկավարութիւնը «Մարիամ տատիկի» անուան տակ: Երբ Լիսիցեանը հրաւիրում է Մարիամ Թումանեանին ամսագրին աշխատակցելու, իշխանուհին առաջարկում է երեխաների եւ խմբագրութեան գրադարութիւնն արտացոլող բաժին բացել: Նա նկատի ունէր իր մանկութեան տարիներին Փարիզից ստացած «St. Nicolas» ֆրանսերէն չարաթաթերթի օրինակը:

Երեխաներից ոմանք այնքան էին կապւում խմբագրութեան հետ, որ սկսում են անձամբ թղթակցել ամսագրին՝ դառնալով ներառ աշխատակիցները: Նրանցից մէկն էր Կարսից «Գիժ Աղասին», որն եղել է նաեւ «Աղբիւրին» թղթակցող Գ. Էփրիկեանը⁶:

Կարճ ընթացքում երեխաների նամակները այնքան են շատնում, որ «Մարիամ տատիկը» ստիպւում ներողութիւն է խնդրում երեխաներից, որ, «պառաւ լինելով», չի կարող բոլորին առանձին-առանձին պատասխանել: Երեխաները յաճախ ցանկանում էին անձամբ ծանօթանալ «Մարիամ տատիկին», սակայն իշխանուհին միշտ խուսափում էր ու մերժում, իրրեւ թէ շատ է պառաւ, հիւանդ է եւ անկողնու մէջ է⁷:

⁵ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, Է. 10, Ե., 1999, էջ 38: Այսուհետեւ ԵԼԺ, հատորն ու էջը՝ տեքստում:

⁶ Մի անգամ Թումանեանը, խմբագրատանը տեսնելով Գ. Էփրիկեանին, գրուցել է նրա հետ՝ շփոթեցնելով երեխային, որի համար նա մանկական աշխարհի կուռքն էր. «Գիժ Աղասին խօսում էր քրտիմք բակատին ու պատասխանի բառերը լրի էր կարողանում վերջացնել, կիսատ-պոսատ էր խօսում: Յուզուած, շփոթուած էր. ես, Թումանեանի հետ... երեւակայնա կը... Այդ օրը նրա ուրախութեանը չափ չկար» (ԹԺՀ, 536): Անուհետեւ նա, ինչպէս Թումանեանին հանդիպած ցանկացած երեխայ, ամէնքին պատմում էր, որ ծանօթացել է Թումանեանի հետ:

⁷ Տարիներ անց երիտասարդ դարձած այդ փոքրիկներից մէկին իշխանուհի րարեկամներից մէկի ր ծանօթացնում է նրան՝ ստելով. «Ահա է՛նց եւ «Մարիամ տատիկը», որին դու մանկութեանդ օրերին այնքան փափագում էիր տեսնել: Զարմացած երիտասարդը հիասթափուում է՝ զգալով, որ իրենից իլեցին մանկութեան հէփաբք, եւ ասում է. «Դու՛ք բանդեցիք իմ երեւակայած պատկերը... այժմ ես կորցրեցի իմ մանկութեան յիշողութիւններից մէկը» (ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, «Իմ համառօտ կենսագրութիւնը եւ իմ յիշողութիւնները», Ե., 2003, էջ 129):

«Հասկերի» էջերում պատշաճ տեղ էր յատկացում թէ՛ հեղինակային, այդ թվում նաեւ ժողովրդական ակունքներ ունեցող, թէ՛ բուն ժողովրդական, թէ՛ թարգմանական ստեղծագործություններին: Թումանյանը հենց «Հասկերում» բացեց մանկական գրականությունից զարգացման այն մայրուղին, որով ընթացան այն ժամանակ սկսնակ բանաստեղծներ Ա. Խնկոյանը, Յ. Աղաբաբը, Հ. Հայրապետյանը, Ա. Ապրեսյանը, Ս. Տէր-Սահակյանը, Գ. Մեսենյանը, Վ. Աղասյանը եւ ուրիշներ: Թումանյանը ավակցում էր բոլոր սկսնակներին: Նրա ավակցությունը 1910 թ. «Հասկերում» տպագրուեց Յակոբ Սառիկեանի առաջին բանաստեղծությունը⁸: Թումանյանը օգնություն ձեռք է մեկնել նաեւ Գ. Մեսենյանին եւ Պաշարէին (Հայկ Պետրոսեանին), ընդ որում, ոչ միայն նրանց ստեղծագործությունների տպագրություն հարցում: Նա փորձում էր ինչպէս բարոյական, այնպէս էլ նիւթական ավակցություն ցոյց տալ: Պաշարէին, օրինակ, հրաւիրում է «Լուսաբերի» գրասենեակում աշխատելու: Շատերը նրան մեղադրում էին, թէ չատլայն է գրականությունից դուրս բացում սկսնակների առջեւ:

Թումանյանի բարեացակամ, բարեկամական վերաբերմունքը սկսնակների նկատմամբ նրան այնքան սիրելի էր դարձրել բոլոր սկսնակների համար, որ նրանք չէին հեռանում բանաստեղծից, նոյնիսկ «դուրս չէին գալիս նրա տանից» (ԹԺՀ, 622):

Պաշարէն ժամանակի բոլոր սկսնակ գրողների անունից հաւաստիացնում է. «Ձեւ յիշում մի այլ գրող, որն այնպիսի բարեկամական վերաբերմունք ունենար դէպի երիտասարդ, սկսնակ գրողները, քան Յովհաննէս Թումանյանը: ...Ուշադիր վերաբերումներ դէպի ամեն մի սկսնակ ու ծայր աստիճանի համբերատարութիւնը Յովհ. Թումանյանի առանձնայատկութիւններն էին» (ԹԺՀ, 672):

Սակայն չպէտք է կարծել, որ Թումանյանը՝ որպէս խմբագիր, բաւական խտապահանջ չէր, որ նա «Հասկերի» կամ «Լուսաբերի» դուրսը բաց էր անում անխտիր բոլորի մանկական գործերի համար: Յաճախ նրա միջամտությունը դուրս էին մընում ներկայացուած ստեղծագործությունները, կամ էլ դրանց մեծ հատուածները. «Ձեզաւ, է՛, ա՛յ, էս չելաւ, էս կտորը խանգարում է, համը փախցնում է» (ԹԺՀ, 533): Ի գէպ, Թումանյանը փորձում էր միջամտել նաեւ ամսագրի գեղարուեստական ձեւաւորմանը. «Այ, եթէ նկարն աւելի փոքր լինէր ու սիրուն, նաշակով քան դուրս կը գար, թէ չէ, էս ի՞նչ է...» (ԹԺՀ, 533):

⁸ ԷՌՈՒԱՐԻ ԶՐԲԱՇԵԱՆ, Փաստերի հետերով. գրականագիտական նոթեր, Եր., 2001, էջ 288:

Սիրակ Տէր-Սահակեանը, նկատի ունենալով «Հասկերի» խմբագրական այն ժողովները, որոնց մասնակցել է Թումանեանը, գրում է, որ դրանք «մի տեսակ դասեր էին մեզ համար, ու ոչ միայն ես, այլև Խնկոն, Աղաբաբը, Մեսեանը եւ ուրիշներ շատ քան էին սովորում մեծ քանաստեղծից» (ԹԺՀ, 534):

Նոյն յուշագրի հաւաստիացմամբ՝ թէեւ Թումանեանը «Հասկերի» խմբագրատանը յաճախ էր լինում, բայց ոչ բոլոր ժողովներին էր մասնակցում, իսկ երբ գալիս էր, բոլորն ուրախանում էին՝ «ոչ միայն նրա համար, որ անպատճառ ամէն անգամ որեւէ սրամիտ առակ էր պատմում այս կամ այն գրուածքի (որ կարդում էինք ժողովում) առնչութեամբ, ոչ միայն նրա համար, որ նրա ներկայութեամբ շատ կենդանի ու զուարթ էր անցնում ժողովը, ոչ միայն նրա համար, որ ամէնքս ընդունում էինք նրա հեղինակութիւնն ու հաւատում նրա ճաշակին, այլև նրա համար, որ շատ տեղին նկատողութիւններ էր անում մեր գրուածքների մասին, խորհուրդներ տալիս եւ սովորեցնում, թէ ինչպէս պէտք է մշակել մեր գրած ոտանաւորը, պատմուածքը եւ այլն» (ԹԺՀ, 533):

Խմբագրական ժողովների այդ քննարկումներում Թումանեանը իրեն այնքան բնորոշ հումորով ու սրամտութեամբ, որեւէ գրողի սողերն ու բառերը զուգորդելով, ծիծաղաշարժ բառախաղեր էր կազմում: Ահա թէ ինչու մանկագիր Յակոբ Աղաբաբը իր ստեղծագործութիւնները «աւելի վստահ ու համարձակ» պաշտպանում էր միշտ Թումանեանի բացակայութեամբ: Նման դէպքերում Աթ. Խնկոյեանը սպառնում էր, թէ յաջորդ անգամ «այդ ոտանաւորդ Թումանեանի ներկայութեամբ նորից կը կարդանք» (ԹԺՀ, 533): «Հասկերի» խմբագրական ժողովների մասին մի այլ հաղորդում հանդիպում ենք Մարգար Աւետիսեանի յուշերում: Ժամանակի գրականութիւնն ու մամուլը ողորդած էր ողորդ ու հառաչանքներով: Լրագրերի, ամսագրերի խմբագրութիւնները հեղեղուած էին գաղթականների թշուառ կեանքը պատկերող աղքատութեան, սովի, գործազրկութեան մասին անթիւն համար նիւթերով: «Հասկերում» նոյնպէս տպագրւում էին այդ կարգի ստեղծագործութիւններ, իսկ «99 տոկոսը զամբիւղ էր նետում - այնքան նման էին դրանք միմեանց՝ իրենց տրիտր բովանդակութեամբ, մոայլ նկարագրութիւններով, ողորով, յուսահատութեամբ» (ԹԺՀ, 188): Ամէնից շատ Թումանեանի «թեթեւ ձեռքով» էին զամբիւղ նետում տիտուր, մոայլ բովանդակութեան մանկական գործերը: Բանաստեղծի հոգին մըշտապէս ընդզգել է թէկուզ իրական, բայց այն տիրութեան ու վշտի դէմ, որի մէջ լուսոյ գէթ թոյլ մի շող չի առկայծել: Նա,

ուրախութիւնը համարելով մարդու համար ամենադժուար հասանելի զգացումներից մէկը, կեանքի տիրութեան մէջ միշտ փորձում էր ուրախութիւն գտնել՝ վստահ, որ այն նոյնպէս միշտ կայ, պարզապէս թաքնուած է: Այս հարցում Թումանեանը ուշագիւր էր յատկապէս, երբ խօսքը վերաբերում էր մանուկներին: Նրա համար սկզբունք, համոզմունք ու հաւատամբ էր՝ տխուր բովանդակութեամբ նիւթերից մանկական ամսագրում հնարաւորինս խուսափել:

Թումանեանի «Ուրախ գիշեր» պատմուածքում ուրախ գիշեր անց էին կացրել լամպի աղօտ լոյսի տակ հաւաքուած, սրից ու հրից փախած գաղթականները: Նկատի ունենալով իրենց թըշուառութիւնը մի պահ մոռացած, գուարճութեանը անձնատուր եղած իր հերոսներին՝ Թումանեանը «իբ անուշ ժպիտով» ժողովականների մօտ պատմուածքը բարձրաձայն կարդալուց յետոյ աւելացրել է. «Թշուառ մարդիկ էլ իրենց ուրախութիւնն ունեն. մենք էդ ուրախութիւնը չենք տեսնում, էդ ուրախութիւնն էլ պիտի փնտրենք, տանք» (ԹԺՀ, 189):

Խմբագրական յանձնաժողովի նիստերը յաճախ տեղի էին ունենում Ստեփան Լիսիցեանի տանը, որոնց մասնակցում էին նաեւ նրա կինը՝ Կատարինէն եւ նրանց աւագ զաւակները՝ Սըրբուհին եւ Լեւոնը: Այդ ժողովներին Թումանեանը յաճախ էր բերում իր աւարտած եւ նոյնիսկ անաւարտ երկերը եւ կարդում դրանք: 1907 թ. տարեակգրի խմբագրական ժողովներից մէկում Թումանեանը կարդացել է «Գիբորը»: Սըրբուհի եւ Լեւոն Լիսիցեանները արտասուելով խնդրում, առաջարկում ու նաեւ պահանջում են փոխել Գիբորի ճակատագիրը, առողջացնել նրան հիւանդանոցում: Սակայն թէ՛ Լիսիցեանը, թէ՛ խմբագրական յանձնաժողովի անդամները համոզուած էին, որ հէնց Գիբորի այդպիսի վախճանն է պատմուածքը դարձնում առաւել ազդեցիկ եւ յուզիչ:

«Հասկերի» խմբագրատանը Թումանեանը յաճախ էր բարձրաձայնում մանկական գրականութեան զարգացման հետ կապուած իր մտահոգութիւնները: Ազատ Մանուկեանի բնորոշմամբ, «Հասկերի» «ընտանիքում» Թումանեանը Վարսենիկ Աղայեանին ասել է. «...Մանուկների աշխարհով ապրելը շատ է լաւ: Մանկական գրողներ քիչ ունենք, շատ քիչ ենք մտածում էդ ուղղութեամբ. հենց եկաւ, մէկ-մէկ, ասես թէ խաբրի համար ենք մեր գրուածքները համեցե՛ք անում էդ մեր կեանքի ծաղիկներին» (ԹԺՀ, 657):

⁹ Տե՛ս «Голос Армении», Е., 2008, 20 ноября.

Լինելով չափազանց ուշագիր մանուկ ընթերցողի նկատմամբ, ցանկանալով ոչ միայն դաստիարակել ու բարձրացնել նրա գեղարուեստական ճաշակը, այլև հաշուի առնել արդէն ձեւաւորուածը՝ բանաստեղծը իր մանկական գրուածքները դասեր՝ Նուարդ Թումանեանի վկայութեամբ, «գրելուց յետոյ ամէն անգամ» երեխաներին հաւաքում էր իր սենեակը, կարդում, ամէն մէկից կարծիք հարցնում, ընդհանուր տպաւորութիւնն իմանում, յետոյ ուղարկում էր «Հասկերին»¹⁰: Ակամայից բանաստեղծը իր երեխաներին ներգրաւում էր «Հասկերի» աշխատանքներում: Թիֆլիսից հեռու գտնուելիս, յաճախ նրանց միջոցով էր պահպանում կապը Ստ. Լիսիցեանի հետ:

Նուարդ Թումանեանի՝ Թիֆլիսից Դսեղ ուղարկած 1906 թ. փետրուարի 15-ի նամակում կարգում ենք. «Ս. Լիսիցեանը ասաց, որ «Հասկերի» համար քան ուղարկես»¹¹:

Բանաստեղծի երկրորդ որդու՝ Արտաւազի արձակ գործերից մի քանիսը 1907-1911 թթ. տպագրւում են «Հասկեր» ամսագրում, այդ թւում նաեւ որոշ անեկդոտներ: Գրողի 13-14-ամեայ որդին ստորագրում էր «Կոտրած գղալ», «Քաջ Արտաւազ» եւ այլ անուանումներով:

«Հասկերը» հարստացրեց հայ մանկական գրականութիւնը Թումանեանի շուրջ չորս տասնեակ ստեղծագործութիւններով: Առաջին անգամ այստեղ տպագրուեցին Թումանեանի մօտ տասը չափածոյ գործեր՝ բանաստեղծութիւններ ու լեզենդներ, ժողովրդական ակունքներ ունեցող ոտանաւորներ: Քիչ չէին նաեւ թարգմանութիւններն ու փոխադրութիւնները: Այս ստեղծագործութիւնները գրաւում էին ոչ միայն մանուկներին: Գնալով Թումանեանը շատ աւելի յայտնի էր դառնում, մեծանում էր նրա փառքը:

1911 թ. փետրուարի վերջերին (մինչեւ մարտի 2-ը) տեղի է ունենում «Հասկերի» հինգամեայ գործունէութեանը նուիրուած բազմամարդ ժողով, որը նախագահում է Յովհ. Թումանեանը: Բոլոր մասնակիցների առաջադրած հարցադրումներում իր կարեւորութեամբ եւ ծրագրային հնչողութեամբ առանձնանում են Թումանեանի ելոյթները: Ընդ որում, այդ ժողովի ընթացքում նա ելոյթ է ունենում մի քանի անգամ՝ ցանկանալով աշխոյժ քրնիարկման աւարկայ դարձնել մանկական գրականութեան հրատարակութեան եւ դրա կենսական նշանակութեանը վերաբերող բազ-

¹⁰ ՆՈՒԱՐԳ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յուշեր եւ գրայցներ, Ե., 1987, էջ 78: Այսուհետեւ՝ ՀԶ. էջը՝ տեքստում:

¹¹ ՏԵՄ. ԻՄՍԱ. ՍՍ.ՅՐԱԶԲԵԿԵԱՆ, Թումանեանի ընտանիքի նամակացիւն, Եր., 2002, էջ 14:

մազան խնդիրներ: Ժողովի քարտուղար Յ. Աղաբաբի հաղորդման մէջ նշուած էր. «Նախագահը մի քանի խօսքով պարզաբանեց տիկ. Լիսիցեանի յարուցած խնդիրները եւ ցանկացաւ իմանալ ժողովականների կարծիքը, թէ ի՞նչ ձեւով կը կամենային մօտենալ հրապարակ եկած հարցին»¹²:

Որոշ մանկավարժներ բարձրացնում են այն հարցը, թէ ամսագրում ստեղծագործութիւնները տպագրելիս պէտք է նկատի ունենալ որոշակի տարիքի մանուկ ընթերցողի: Թումանեանը առարկում է այդ կարծիքներին՝ ասելով. «Մենք չենք կարող «Հասկերը» մասնաւորել յատկապէս էս կամ էն հասակի մանուկների համար: Առաջին պատճառը, որ առանց էն էլ հրատարակելով ամէն հասակի մանուկների համար, իսկի չենք ստանում քաւարար թուով բաժանորդներ, ուր մնաց սահմանափակուէինք որոշ տարիքի համար» (6, 538):

Սակայն բաժանորդների թիւը Թումանեանի անհամաձայնութեան միակ պատճառը չէր: Որքան էլ Թումանեան-մանկագրի գործերում առանձնացուեն տարիքային տարրեր խմբերին ուղղուած ստեղծագործութիւններ, միեւնոյն է հեղինակը ինքը երբեք չի ձգտել այդպիսի նպատակի. գուցէ այդ պատճառով է նաեւ, որ բանաստեղծի մանկական երկերը հաւասարապէս սիրելի են նաեւ հասուն ընթերցողի համար: Թումանեանը իր ելոյթում ասում է. «Մենք չենք կարող գրողներին պատուիրել, թէ գրեցէ՛ք էսքան կամ էնքան տարեկան երեխի համար: Ես ինքս գրող եմ, մանկական գրութեան գրելիս երբեք չեմ մտածում, թէ քանի տարեկանի համար է նա: Քանի տարեկանն ուզում է, թող կարդայ, ինչ հասակի համար կը լինի, թող նրան տան: Բոլոր հասակներին յարմար կը լինի, աւելի լաւ: Զենք կարող սահմանաւորել» (6, 538):

Ստ. Լիսիցեանը ձեռնարկում է «Լուսարբեր» դասագրքի հրատարակութիւնը եւ հրաւիրում է Լեւոն Շանթին ու Յովհաննէս Թումանեանին, համագործակցելու: 1907 թ. ապրիլի 22-ին բանաստեղծը նոր էր վերադարձել Բաթումից, ուր գնացել էր մի կողմից թուրքերի ու վրացիների, միւս կողմից թուրքերի ու հայերի ազգամիջեան բախումները դադարեցնելու նպատակով: Թումանեանը ընկերոջը՝ Փիլիպոս Վարդապետեանին, թիֆլիսից գրում է. «Ներուկայի՛ր, էս դալմադալի մէջ Լիսիցեանը, Շանթն ու ես էլ դասագիրք ենք կազմում» (10, 23):

Թումանեանին արուած Լիսիցեանի առաջարկը ամենեւին պատահական չէր: «Հասկերը», որը հրատարակում էր նաեւ Լի-

12

«Հորիզոն», 1911, մարտի 3, թիւ 45:

սիցեանի անձնական միջոցներով, մեծ չափով բաժանորդներ ունեցաւ եւ բարձր վարկանիշ ապահովեց Թումանեանի շնորհիւ:

Ինչպէս իւրաքանչիւր գործ, դասագրքի հետ կապուած աշխատանքները Թումանեանը անում էր մեծ եռանդով ու ոգեւորութեամբ: «Լուսարբերի» աշխատանքները աւելի ակտիւանում էին հիմնականում ամռան ընթացքում, մեծ մասամբ Մանգլիսի ամառանոցում, որը պարբերաբար վարձում էին Լիսիցեանները: Վստահ էր, որ մանկանը պէտք է հոգեւոր սնունդ տալ, որպէսզի նա «միշտ անի ու զարգանայ: Եւ ահա եւնց էստեղ էլ հարց է առաջ գալիս՝ ի՞նչ սնունդ տալ եւ ի՞նչ ձևով» (7, 207): Հէնց այս գիտակցութիւնն էլ ստիպում է բանաստեղծին ջանք ու եռանդ չինայել:

«Լուսարբեր Ա տարին» լոյս է տեսնում 1907 թ. օգոստոսի վերջին կամ սեպտեմբերին, սակայն նրա նախապատրաստական շրջանում արդէն առաջացել էր մեծ հետաքրքրութիւն, որն, անշուշտ, պայմանաւորուած էր հեղինակների հանրաճանաչութեամբ: «Պաթարալա» երգիծական շարաթաթերթը մի գունաւոր ծաղրանկարում պատկերել էր Թումանեանին, Շանթին եւ Լիսիցեանին, որոնք կրակի վրայ գրուած «Լուսարբեր» անունով կաթսայի շուրջը հաւաքուած հարիսա էին եփում: Շանթը թէժացնում էր կրակը, Լիսիցեանը խառնում էր կաթսայի պարունակութիւնը՝ աւելացնելով «Լուսարբերի» համարները, իսկ Թումանեանը աղն էր ցանում: Բոլորի համար պարզ էր, որ մայրենի լեզուի դասագրքի շունչն ու ոգին, աղն ու համը Թումանեանն էր լինելու¹³:

Ընդունելով Լիսիցեանի՝ դասագրքեր կազմելու առաջարկը՝ Թումանեանը յոյս ունէր, որ դրանով գէթ մի փոքր կը թեթեւացէր ընտանիքի հոգսը: 1908 թ. յուլիսի 2-ին նա գրում է Աւ. Իսահակեանին. «Լուսարբերով» եմ զբաղուած: Մինչեւ յուլիսի վերջը հազիւ թէ ազատուեմ տպագրութիւնից: Դառել եմ ոտանաւոր շինող, պատմութիւն շինող-փելշաֆար: Ի՞նչ անեմ, գուցէ սրանից էլա մի բան դուրս գայ: Չմնամ ազգի ու յոբելեանի մունեաթին» (10, 42):

Չնայած Թումանեանը «Լուսարբերի» համար գրում էր ինքնուրոյն եւ թարգմանական, չափածոյ եւ արձակ երկեր, սակայն զբաղւում էր նաեւ ամսագրի հրատարակութեան, տպագրութեան ամենատարբեր խնդիրներով, ինչը նրան հեռացնում էր այնքան ցանկալի, բաղձալի ստեղծագործական աշխատանքից: Նոյնը վերաբերում է նաեւ Շանթին, որը գրողի՝ այլ աշխատանքով զբա-

¹³ Տե՛ս «Խարալա», Թիֆլիս, 1907, թիւ 31:

դուելը, նրան ստեղծագործական աշխատանքից շեղելը ազգի մը-
շակոյթի զարգացման համար անուանում էր բարբարոսութիւն:
Լոգանից 1913 թ. յունուարին Թումանեանին հասցէագրած նա-
մակում Շանթը գրում է. «Բոլորը Ստեփանի մեղքն է: Ինծի ու
Բեգի այն տեսակ գործի մը լծեց, որուն տակը մտնելը կայ,
դուրս ելնելը չի կայ: Վերջապէս ինծի»¹⁴ ինչ. տուժողը հայոց
ազգը: Այդ երանելի ազգը այս ու այլ կարգի բարբարոսու-
թիւններու ենթարկուել է արդէն եւ «ողջամբ» տակէն դուրս
եկեր»¹⁴:

Սակայն պէտք է նշել, որ «Լուսաբերը», իրօք, որոշ չափով
թեթեւացրեց Թումանեանի ընտանեկան ծանր հոգսերը: Ինչպէս
վկայում է իշխանուհի Մարիամ Թումանեանը այդ շրջանում, չը-
նայած Թումանեանը աշխատակցում էր «Հասկերին», խմբա-
գրում էր «Հորիզոնը», բայց «ամէնից եկամտաբերը «Լուսաբեր»
դասագրքի հրատարակութիւնն էր» (ԹՓՀ, 483):

Ստեփան Լիսիցեանը եւ նրա «Լուսաբերը» կարողանում էին
ստիպել Թումանեանին, որ առանց իր երկերի նկատմամբ ունե-
ցած մեծ բծախնդրութեան նոր ստեղծագործութիւններ բերի
դասագրքի համար: Մանաւանդ արձակ երկերը, հէքիաթներն ու
պատմուածքները Թումանեանը գրեց յատկապէս «Լուսաբերի»
համար:

Սկզբնական շրջանում դասագրքի հրատարակութեան հա-
մար նրաժական միջոցները չէին բաւարարում: 1907 թ. ամռանը
Թումանեանը հովանաւորներ է փնտրում: Յուլիսի 27-ին նա դի-
մում է 1906 թուականից Բաքուի Հայոց հրատարակչական ընկե-
րութեան յանձնաժողովի անդամ Յովհ. Քաջազնունուն՝ խնդրելով
նրանից ֆինանսապէս անձամբ իրեն օգնելու փոխարէն ապահո-
վել «Լուսաբեր» դասագրքի հրատարակութիւնը:

Թումանեանի այդ նամակն անյայտ է, սակայն նրա բովան-
դակութիւնը արտայայտուած է պատասխան նամակում, որտեղ
Քաջազնունին ստիպուած էր մերժել բանաստեղծին՝ արդարանա-
լով, թէ գումարը «մեզ յանձնուած է փոքր պատրաստի գրքեր
տպագրելու համար եւ ուրիշ ոչինչ»¹⁵ (ՈւՀ 4, 382): Սակայն
Քաջազնունուն դիմողը անձամբ Թումանեանն էր, եւ նա փորձեր
է անում ընդառաջ գնալ բանաստեղծին: Սակայն օգոստոսի 20-ին
Բաքուի հրատարակչական ընկերութեան մասնաժողովի նիստը
մերժում է «Լուսաբերին» աջակցութիւն ցոյց տալը: Հետագա-

¹⁴ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Ռաւմաախրութիւններ եւ հրապարակումներ, հ. 4, Ե.,
1985, էջ 383: Այսուհետեւ ՈւՀ, էջը՝ տեքստում:

¹⁵ ԳԱԹ, ԹՅ, թիւ 1189:

յում, երբ Թումանյանը նախագահում էր տարբեր ընկերութիւնների, ինքն էր նիւթական յատկացումներ անում «Լուսաբերի» օգտին: Բանաստեղծի 1920 թ. ծոցատետրում հանդիպում ենք հետեւեալ գրաւմանը. «Լիւիցեանի մօտ «Լուսաբերին» - 1000 ո.» (Ուշ 5, 279):

Դասագիրքը դեռեւս դպրոց էր մտել, երբ տպագրութեան լուրը մեծ խանդավառութիւն առաջացրեց նոյնիսկ գաւառներում:

1908 թ. «Լուսաբեր Ա-ն» արդէն լոյս էր տեսել, իսկ «Լուսաբեր Բ-ն» ուղարկուել էր տպարան: 1908 թ. ամռան չոգերին Թումանյանը ստիպուած էր աւելի երկար մնալ Թիֆլիսում: Քաղաքում մնալու պատճառներից մէկը «Լուսաբերի» տպագրութիւնը վերահսկելն էր: Մէկ անգամ չէ, որ Թումանյանը ամառային հանդիստը զոհում էր «Լուսաբերի» համար:

Ստեփան Լիւիցեանի դստեր՝ Նագելիի հետ գրոյցի ընթացքում բանաստեղծի կինը Օլգան ասել է, որ եթէ Ստ. Լիւիցեանը այդքան պահանջկոտ չլինէր, ապա Թումանյանի շատ մանկական գործեր անաւարտ կը մնային: Բազմազբաղ եւ իր ստեղծագործութեան որակի հանդէպ բծախնդիր բանաստեղծը յաճախ էր ուշացնում ամսագրի հերթական համարի կամ դասագրքի տըպագրութիւնը՝ ժամանակ չգտնելով գործը աւարտին հասցնելու համար: Նման դէպքերում Ստեփան Լիւիցեանը որդուն՝ Լեւոնին, կամ իր տանը բնակուող ամսագրի աշխատակցին ուղարկում էր Թումանյանի տուն եւ պարտաւորեցնում դուրս չգալ աջտեղից՝ մինչեւ բանաստեղծից չստանային խոստացած ստեղծագործութեան ձեռագրերը: Նագելի Լիւիցեանի վկայութեամբ, այդպիսի դէպքերում Թումանյանը ստիպուած էր լինում փակուել իր աշխատասենեակում եւ աւարտին հասցնել զեղարուեստական ստեղծագործութիւնը կամ թարգմանութիւնը:

«Լուսաբերը» նախատեսուած էր 4-5 տարբեր դասարաններին համար եւ տպագրուում էր որպէս Ա տարի, Բ տարի եւ այլն: Հրատարակութեան առաջին տարիներից վերահրատարակում էր՝ կոչուելով Բ, Գ, տպագրութիւն եւ այլն:

Թումանյանի, Լիւիցեանի եւ Շանթի հեղինակութեամբ 1908 թ. ուսումնական տարուայ սկզբին արդէն հրատարակուել էր «Լուսաբեր Բ» տարին, որը նախատեսուած էր յաջորդ՝ երկրորդ դասարանի համար: Գրքի հէնց սկզբում նշուած էր, որ այն «ընդունուած է որպէս դասագիրք պետական դպրոցների համար»: Դասագիրքը դարձեալ բացուում էր Թումանյանի «Լուսաբացին» բանաստեղծութեամբ՝ լոյսը իրերէ կրթութեան, լու-

16 Տե՛ս «Голос Армении», Е., 2008, 20 ноября.

աստիճանական խորհրդանշիչ ներկայացնելու խորհրդով: Այստեղ նույնպէս տեղ են գտել դժուար բառերի բացատրութիւններ, հանելուկներ, առածներ, սակայն ի տարբերութիւն նախորդ գրքի՝ վերջում գետեղուած էին այդ հանելուկների պատասխանները¹⁷: Առածներից կարելի է յիշատակել «Ամէն բան իր տեղն ունի», «Լաւութիւն արա՛ ջուրը գցի, ձուկը չիմանայ, Աստուած կ'իմանայ», «Պարծեցողը պարկը մտնի» եւ այլն:

Մինչ «Լուսաբերի» առաջին երեք տարիները վերահրատարակուած էին, Թիֆլիսում 1913 թ. լոյս է տեսնում նաեւ դասագրքի չորրորդ տարին՝ «Լուսաբեր Դ տարի», որում յատուկ նշանակւած էր, որ դասագրքերը «Կովկասի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի կողմից քոյլատրուած են որպէս դասագիրք պետական դպրոցների համար»¹⁸: Գրքի նկարագրողումը ներկայացնում էր հայ ժողովրդի գոյութիւնը խորհրդանշող Արարատ լեռան նկարը եւ սկսւում էր Յովհ. Յովհաննիսեանի «Գիւղի ժամը» բանաստեղծութեամբ: Չորրորդ դասարանի երեխաները ծանօթանում էին Խ. Աբովեանի կեանքի պատմութեանը մինչ Դորպատ ուղեւորուելը:

«Լուսաբերի» հէնց առաջին գիրքը մեծ պահանջարկ է ունենում եւ վերահրատարակումը դառնում է անխուսափելի: 1908 թ. արդէն լոյս են տեսնում գրախօսականներ, ինչպէս օրինակ Ա. Նազարեթեանի «Լիւիցեան Ստ. եւ Թումանեան Յովհ. Լուսաբեր Ա տարի: Այբբենարան եւ առաջին ընթերցարան»¹⁹ եւ Նիկոլ Աղբալեանի գրախօսականները²⁰:

Ն. Աղբալեանը մատնանշում է «Լուսաբերի» մի շարք արժանիքներ՝ լեզուն, ազգային եւ ժողովրդային ոգին, նիւթերի ընտրութիւնը, մանկավարժական եւ գեղարուեստական արժէքը: «Զը-

¹⁷ «Լուսաբեր» Ա տարի, Թիֆլիս, 1907 թ.:

¹⁸ Այդ հանելուկները վերաբերում էին կրթութեան, գրականութեան անհրաժեշտութեանը, բնութեան տարբեր երևոյթներին, շրջապատող իրերին, ինչպէս օրինակ «Էն ինչն է, ինչը՝ Սպիտակ դաշտ, սեւ սերմեր, ձեռքով ցանեմ, աչքով հնձեմ» (գիր ու թուղթ, էջ 11), «Գորգը թափ տալ չի լինի, ոսկին համբել չի լինի» (Երկինք եւ աստղեր, էջ 15), «Էս կողմը դար, էն կողմը դար, մէջն անդադար» (Գետ ու ափեր, էջ 41), «Զին պնաց՝ թամբը մնաց» (Գետ ու կամուրջ, էջ 41), «Վերը ծակ, ներքեւ ծակ, մէջը լիքը ջուր ու կրակ» (Սամովար, էջ 21), «Պոչը ջրում, գլուխը կրակում» (Պատրոյգ, էջ 65), «Մի մարագ, մէջը լիքը ուրագ» (Բերան եւ ատամներ, էջ 21): Տե՛ս «Լուսաբեր», Բ տարի, 1908 թ.:

¹⁹ «Լուսաբեր, Դ տարի», Թիֆլիս, 1913:

²⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1908, օգոստոսի 27, թիւ 187, էջ 3:

կայ ոչ մի աղօթք, ոչ մի նախապաշարում, - գրում է քննադատը: - Մանուկը դիտում է իրեն բնութեան մի ծաղիկ, որի վրայ պետք է գուրգուրալ եւ պահել մեղմ լոյսի մէջ»²¹:

Նիկոլ Աղբաթեանը փտահեցնում է, որ «Լուսաբերը» մեծ ապագայ ունի... Երանով կարելի է աւանդել մաքուր եւ հարագատ հայ լեզու, դասը սովորեցնել խաղ ու պարով, վառել հետաքրքրութիւնը եւ կրթել նրա զգացումներն ու նաշակը»²²:

Նոյն կարծիքին էր նաեւ Թումանեանը, թէեւ իրեն զասագրքի հեղինակ չէր բարձրաձայնում: 1907 թ. յունիսի 3-ին Մանգլիսից կնոջն ուղղած Թումանեանի նամակում կարդում ենք. «Բայց անկասկած եղած դասագրքերից ամենալաւն է» (10, 26): Նոյնը վկայում է նաեւ մէկ այլ աւիթով. «Ուրախ եմ, ի հարկէ, այս տարուայ «Լուսաբերի» յաջողութեանը. հրապարակը ամէն տեսակէտից անտարակոյս մերն է» (ՈւՀ 4, 380):

«Լուսաբեր» դասագրքի մասին գրախօսականների առատութեամբ աչքի է ընկնում «Հովիւ» ամսագիրը: Ծաւալուն մի քանի յօդուածներով հանդէս է գալիս Սեդրակ Մանգլիսեանը, որը մատնանշում է ոչ միայն գրքի արժանիքները, այլեւ որոշ թերութիւններ՝ կատարելով «հարեւանցի կարեւոր նկատողութիւններ»: Նա նոյնպէս արձանագրում է փաստը, որ «Լուսաբերը» ըստ արժանոյն մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Բարեփոխութիւնները վկայում են, որ հեղինակները ջանք չեն խնայում, որպէսզի գիրքը կատարելութեան կերպարանք ստանայ»²³: Նա առանձնացնում է տառերը սովորեցնելու՝ այբբենարանի մասը եւ ընթերցարանը: Առաջին մասը համարում է «չուրք ձգած աշխատութիւն», քանի որ «նոր նամիպայ բանալու տեղնով» բռնուած հեղինակները «խարխափում են» եւ հնչական մեթոդը կատարելագործելու փոխարէն միշտ «նոյն կախարդուած շրջանում են մնում», թէեւ «Լուսաբեր Ա»-ի երկրորդ հրատարակութեան մէջ նկատում է զրական փոփոխութիւններ: «Գովում եմ, որ անցեալ տարուայ մի քանի քերութիւնները նոքա այժմ ջնջել են»²⁴:

Սեդրակ Մանգլիսեանը, որի դասագիրքը մրցակցութիւնից դուրս էր մնացել, ընդունում է «Լուսաբերի» առաւելութիւնները:

21 «Զանգ», Թիֆլիս, 1908, թիւ 9, յունիսի 16:

22 Ղ. Ա.ՂԱՅԵԱՆ, «Ուսումն մայրենի լեզուի», Երկրորդ գիրք, էջ 76:

23 «Հովիւ», Թիֆլիս, 1908, թիւ 28, էջ 444:

24 Նոյն տեղում, էջ 445:

րը: Նա մասնաւորապէս նշում է, որ «*Լուսաբերի*» բովանդակութիւնը մանկական է, գուարեալի է, լեզուն - ընտիր»²⁵:

«*Հովիւ*» ամսագրում 1908 թ. թիւ 3-ի խմբագրականում ասուում էր. «Վերջերս լոյս տեսած դասագրքերի մէջ մի գեղեցիկ քացառութիւն է կազմում պ. Ս. Լիսիցեանի, Թումանեանի, Շանթի կազմած մայրենի լեզուի պատկերազարդ այբբենարանը՝ «*Լուսաբերը*»: Բովանդակութեան կողմից այն ինքնուրոյն է, հետաքրքիր եւ քաղմակողմանի»²⁶:

Զորս տարի շարունակ աղմկոտ «Դաշնակցական գործով» իբրեւ մեղադրեալ հետապնդուելով՝ Թումանեանը չէր դադարում զբաղուել ինչպէս գրական-հասարակական գործունէութեամբ, այնպէս էլ «*Լուսաբերով*»:

Արեւմտահայերը ցանկութիւն էին յայտնել արեւելահայերէնը արեւմտահայերէնի վերածելով՝ «*Լուսաբեր*» դասագիրքը յարմարեցնել պոլսահայ դպրոցների համար: Հազարոս Աղայեանը նոյնպէս մտադիր է եղել իր դասագիրքը թարգմանել արեւմտահայերէն: Ս. Մանդինեանը գրում է. «Արեւելեան Աղայեանը արեւմտեան Պարոնեանի քաքառով խօսող... Այս կը լինի մի գաւեշտ՝ հագին շորերի փոփոխութիւններով»:

Արդ՝ չլինի՞ թէ «*Լուսաբերն*» էլ հրապուրուի այդպիսի գեղեցիկ... գաղափարից: Այդ քայլը եւ կը համարէի մեծ թըշնամութիւն տանկահայերի ազատօրէն զարգացման դէմ - *Timeo Danaos et dona ferentes*»²⁷:

1909 թ. ամռանը Թումանեանը Շանթի հետ միասին սկսում է այդ աշխատանքները: 1909 թ. օգոստոսի 15-ին գրում է. «Արդէն ձեռնարկում եմ «*Լուսաբերը*» դարձնելու եւ տանկահայոց դասագիրք» (10, 85): Ի հարկէ, Պոլսում դասագրքի հրատարակութիւնների հարցում աւելի մեծ էր Շանթի դերը, որովհետեւ այն պէտք է ամբողջութեամբ վերածուէր արեւմտահայերէնի: 1913 թ. յունուարին Շանթը Թումանեանին գրում է. «Եւ կ'աշխատեմ առայժմ մեր «*Լուսաբերի*» ցովերուն տակը եւ, այդ այգածին լոյսի ցովերէն գուրկ չը պահելու համար համայն Թուրքիոյ մատաղ սերունդին եւ անոնց դաստիարակիչները, նստեք գրեք եմ... ամբողջ հատոր մը» (ՈւՀ 4, 383):

Զնայած հիմնականում Շանթին էր պատրաստել արեւմտահայութեան համար «*Լուսաբերը*», սակայն անմասն չէր նաեւ

²⁵ «*Հովիւ*», Թիֆլիս, 1908, թիւ 31, էջ 491:

²⁶ Նոյն տեղում, թիւ 3, էջ 47:

²⁷ «*Հովիւ*», Թիֆլիս, 1908, թիւ 31, էջ 492:

Թումանյանը: 1911 թ. յունուարին արտասահմանից դասադիրքը ուղարկելով բանաստեղծին՝ Լիսիցեանը նրան յանձնարարել էր շտապ ծանօթանալ եւ դիտողութիւնները ուղարկել Պոլիս Շանթին²⁸: Թումանյանը պատասխանատուութեան մեծ զգացումով կատարում է խմբագրի յանձնարարականը. «Երկու անգամ նայեցի, մին նայեցի, մին էլ մի քանի օրից յետոյ: Ճշմարիտն ասեմ, ուզում էի աւելի շատ փոփոխութիւններ անեմ» (10, 119):

Արեւմտահայերի համար «Լուսաբերի» այրեցնարանը եւ Ա տարին իրականացուել է 1911 թ. Պոլսում (10, 501): Թումանյանը առաջինը այդ մասին տեղեկանում է Դրեզդենում գտնուող Ստ. Լիսիցեանից եւ նրա խնդրանքով յայտարարութիւն է տալիս «Հորիզոնին»: Աւելի ուշ «Լուսաբերները» գրեթէ միանգամից էին լոյս տեսնում Թիֆլիսում եւ Պոլսում, ինչպէս օրինակ 1913 թ. օգոստոսին²⁹:

Դասադրքի բարձրորակ տպագրութիւնը պայմանաւորուած էր նրանով, որ այն իրականացւում էր ոչ միայն Թիֆլիսում: Կրիչեները պատկերում էին արտասահմանում մասնաւորապէս Վիեննայում (Ուշ 5, 357):

Այդ շրջանում Շանթը դասադիրք կազմելու աշխատանքներին մասնակցում էր Երեւանից, ուր 1908 թ. աշնանը դեռ ապրում էր հիւրանոցում եւ Տիգրան Աղամալեանի ղեկավարած դպրոցում օրական չորս ժամ պատմութիւն եւ գրականութիւն դասաւանդում: Թիֆլիսից հեռու գտնուելը չէր նուազեցնում Շանթի հետաքրքրութիւնը դասադրքի աշխատանքների նկատմամբ, թէեւ Թումանյանի ծանրաբեռնութիւնը՝ կապուած տպագրութեան հետ, աւելի էր մեծանում հէնց Շանթի Թիֆլիսից բացակայելու պատճառով:

Երբ «Հասկերին» գուզընթաց ասպարէզ եկաւ «Լուսաբերը», դպրոցներում գործում էին մայրենի լեզուի մի շարք դասադրքեր՝ Ղ. Աղայեանի, մանկավարժ Ս. Մանդինեանի, կենտրոնական գրավաճառանոցի հիմնադիր, մանկավարժ Նիկ. Տէր-Ղեւոնդեանի, Տ. Ռաշմաճեանի, Ա. Զիլինկարեանի («Դասընկեր») լրագրող-հրատարակիչ, մանկավարժ Ա. Ապրեսեանի, Յ. Աղաբաբի, Ա. Խնկոյեանի, թարգմանիչ, մանկավարժ Յովհ. Արաբաջեանի եւ այլոց հեղինակութեամբ ու աշխատակցութեամբ: Նրանց բոլորի

²⁸ ԳԱԹ, ԹԾ, ԹԻՎ 719:

²⁹ Այդ օրերին Թումանյանը գրում է. «Էս տարի Էմտեղից ամէն մէկիս մնացել է 290 ու, առաջիկայ տարին երեւի կը՝ դառնայ 600 ու, ուրեմն եկող տարուանից եւ այսինքն էս սեպտեմբերից ամէն մէկիս հաւանական է գայ երկու հազար ուրլի» (10, 188):

դասագրքերը Ա. Մանուկեանի հաւաստիացմամբ միանգամից «...եւ մղուեցին, երբ հրապարակ եկաւ Յովի. Թումանեանի հմայիչ քանաստեղծութիւններով հարուստ «Լուսաբերը»» (ԹԺՀ, 510):

Թումանեանի եւ Աղայեանի սերտ բարեկամութիւնը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ երկու գրողների հագուադէպ հոգեհարազատ ու անդաւաճան կապի պայծառ էջերից է: Ինչ խօսք, Աղայեանը տխրել էր իր «Ուսումն մայրենի լեզուի» դասագրքի դերի նուազեցման համար եւ մտադրուել էր այն վերամշակել ու յարմարեցնել ժամանակի մանկավարժական-մեթոդական նորագոյն պահանջներին, հարստացնել նոր նիւթերով: Միաժամանակ Աղայեանը չէր թերագնահատում իր կրտսեր ընկերոջ գործը: Ինչպէս վկայում են ժամանակակիցները, «նա երբեք ոչ մի անբարեացակամ դիտողութիւն չարաւ «Լուսաբերի» մասին, ինչպէս ընդունուած էր նման դէպքերում մեր դրժքախտ իրականութեան մէջ... Նա միայն ասում էր.

– Առանց Յովհաննէսի նրանք չէին կարող այդպիսի դասագրքեր կազմել: Լեզուն, ոճը, գրական մշակումը, փոկկորից վերցրած ու նշակով մշակած համով-հոտով նիւթերը ամբողջովին Յովհաննէսինն են: Լիսիցեանը միթողական աշխատանք է տարել, իսկ Շանթը լոկ թարգմանութիւններ է արել եւրոպական գրականութիւնից» (ԹԺՀ, 406):

Աղայեանին չէր չարացրել արեւելահայ դպրոցներում լայնօրէն տարածուած իր դասագրքերի գրեթէ մոռացութեան մատնուելը եւ ասպարէզից դուրս մղուելը: Աւելին, նա չէր հերքում հայ դպրոցի ու մանկավարժութեան պատմութեան մէջ նոր ատիճան նշանաւորած դասագրքի արժանիքները, մասնաւորապէս ժողովրդական ակունքներով ստեղծագործութիւնների առկայութիւնը դասագրքում եւ այդ գործում Թումանեանի անուրանալի դերը: Աղայեանը, անշուշտ, միանգամայն իրաւացի էր: Ընդ որում, Թումանեանը բանահիւստական նիւթը, ժողովրդական ստեղծագործութիւնները եւ նրանց մշակումները ներկայացնելու համար երբեմն տարաձայնութիւնների մէջ էր Լիսիցեանի եւ Շանթի հետ: Այսպէս, նրա առաջարկը «Մոլլա Նասրեդինի փափախը» տպագրելու մասին չի ընդունւում: Մերժելով Թումանեանին՝ Լիսիցեանը վկայակոչում է կնոջը՝ Կատարինէին եւ Քափանակեանին, որոնք կարծում էին, թէ «ո՛չ մի կերպ սրամրտութիւնը հասկանալի չի կարող լինել մանուկներին, եւ էլ մենք՝ հայերս՝ տակտի պահանջմամբ ոչ մի ծաղրական բան չըպիտի տպեմք մեր մանկական գրքերի մէջ մանուկների մասին» (ՈւՀ 5, 358) (Ընդգծումը Ս. Լիսիցեանինն է - Ս. Հ.):

Անշուշտ, Թումանյանին նոյնպէս անհանգստացնում էր Ղ. Աղայեանի դասագրքի ճակատագիրը, որովհետեւ նրան միշտ էլ մտահոգել է իր սիրելի բարեկամի տնտեսական վիճակի բարելաւման խնդիրը: Մինչ «Լուսաբերի» յաղթարշաւը 1875 թուից լոյս տեսնող «Ուսումն մայրենի լեզուի» դասագիրքը նիւթական բաւական բարձր վարձատրութիւն էր ապահովում Աղայեանին:

Ստեփան Լիսիցեանը, ցանկանալով մրցակցային դաշտում յաղթողի մենաշնորհ ունենալ, Թումանյանից պահանջում է Աղայեանի դասագրքից հանել բոլոր ստեղծագործութիւնները, սակայն բանաստեղծը կտրուկ մերժում է: Այդ մասին պահպանուել է Աղայեանի դատեր՝ Լուսիկ Մարեանի 1939 թ. մայիսի 4-ի նամակը ուղղուած Նուարդ Թումանյանին, որի հեղինակը տարիների հեռուից ամենայն մանրամասնութեամբ շարադրում է. «Ինչգրում ես դրանց բարեկամութեան մասին, րայց դա մի ուրիշ տեսակ բարեկամութիւն էր, հայրը իր գաւակին այնպէս չէր սիրում, ինչպէս պապէն էր սիրում հայրիկիդ: Յիշում եմ այն օրերը, երբ հայրիկդ միացաւ Լիսիցեանի հետ «Լուսաբերի» համար, դա մի կոնկուրենցիա էր, որը սաստիկ ազդեց պապէի նիւթականի վրայ, չէ՞ որ նախնձողներ էլ կային այդ բարեկամութեանը: «Էդ էլ քո Յովհաննէսը», – ասում էին նրանք: «Թող, ոչինչ, երեխաներ շատ ունի, մեղք է, ես նրան չէի կարողանայ պահովել», – պատասխանում էր նրանց պապէն: Մի օր էլ եկաւ հայրիկդ եւ ասաց պապէին. «Լիսիցեանը պահանջում է, որ ես բոլոր գրուածքներս հանեմ քո դասագրքերից, րայց ես մերժեցի, ասացի «աւելի շուտ ես «Լուսաբերից» կը հրաժարուեմ, քան թէ էդպէս քան կ'անեմ: Պապէն գրկեց նրան, արտասուեց»³⁰:

Իրականում, ինչպէս նկատել է Աս. Ասատրեանը մանկական գրականութեան երկու խոշոր գէմբերին զնահատելիս, Թումանյանը Աղայեանի փառքը չխլեց. «այլ ինքն էլ մանկական աշխարհի սիրելի բանաստեղծը դարձաւ՝ անցնելով Աղայեանի հարթած նաւապարհով»³¹:

Յայտնի է, որ Թումանյանի կենսագրութեանը աւելի բնորոշ են ստեղծագործական կեանքի ընդհատումները՝ կապուած նրա ազգային-քաղաքական, հասարակական գործունեութեան, չորսպարակախօսական բնագաւառում դրսեւորած ակտիւութեան հետ:

³⁰ Նամակը Նուարդ Թումանյանի արխիւում է պահպանուում: Այն մեզ էր տրամադրել բանաստեղծի դուստր Թամար Թումանյանը:

³¹ Ա.Ս. ԱՍԱՏՐԵԱՆ, «Ղազարոս Աղայեան, կեանքն ու գործունեութիւնը», Եր., 1940, էջ 65:

Սակայն «Հասկերն» ու «Լուսաբերը» բարենպաստ դեր խաղացին նրա գեղարուեստական ժառանգութեան հարստացման գործում:

Իր ինքնակենսագրական փոքրածառալ ակնարկում Թումանյանը գրում է, որ պատանեկութեան տարիներին՝ 10-11 տարեկան հասակում Լորիս-Մելիքովի կեանքի շուրջ յորինուած ժողովրդական երգերին տներ էր աւելացնում եւ գրում զանազան ոտանաւորներ (6, 144): Ժողովրդական մոտիւներով նրա բանաստեղծութիւնների մեծ մասը գրուել է «Հասկերի» եւ «Լուսաբերի» համար: Այդ երկերի մոտիւներն ու թեմատիկ ընդգրկումը վկայում են, թէ որքան խնամքով է բանաստեղծը ընտրութիւն կատարել ժողովրդական բանահիւսութեան զանձարանից՝ հաշուի առնելով, որ դրանք հասցէագրուած են մանուկ ընթերցողին: Վերջինիս ներկայացւում էր թէ՛ բնութիւնը՝ իր գետերով ու աղբիւրներով, երգող թռչուններով ու ծաղիկներով, եւ թէ՛ նրա մէջ ապրող մարդը՝ իր յոյսերով, խոհերով ու հոգսերով, բայց եւ անսահման բարութեամբ, եւ թէ՛ աշխարհը բոլորի համար չէն ու պայծառ տեսնելու ժողովրդական երազանքը:

Բանահիւսական ատաղձը ծառայում է սոսկ իրրեւ նիւթ իր գեղարուեստական մտայղացումները իրողութիւն դարձնելու համար:

«Հասկերի» եւ «Լուսաբերի» համար Թումանյանը կատարեց մանկական երկերի մի շարք հիանալի, անզուգական թարգմանութիւններ ու փոխադրութիւններ: Այդ թարգմանութիւններն ու փոխադրութիւնները՝ կատարուած 1907-1911 թթ., Թումանյանի բազմազան ու բազմաշերտ թարգմանական ժառանգութեան մէջ ստեղծագործական աշխատանքի սկզբունքների առումով առանձին խումբ են կազմում: Բանաստեղծը օգտուել էր օտար, մեծ մասամբ ռուսերէն աղբիւրներից: Վերջիններիս հետ Թումանյանը վարուել է նոյն կերպ, ինչպէս ժողովրդական նիւթերը մշակելիս: Բնագրերից կրճատել եւ դուրս է թողել որոշ հատուածներ, աւելացրել նորերը, ստեղծագործութիւնն ու նրա ոճական հիւստւածքը անքան է հայացրել, յարմարեցրել հայ իրականութեանը, հարապատասցրել մանկական հոգեբանութեանը, որ նրանք վաղուց ի վեր եւ առմիշտ դարձել են հայ գրականութեան կայացած փաստն ու անրաժան սեփականութիւնը: Կործում ենք, կարելի է առանց որեւէ վերապահութեան պնդել, որ Թումանյանը ժողովրդական եւ օտարալեզու գրական աղբիւրները օգտագործում էր միայն միտքը, ներշնչանքը աշխուժացնելու, խթանելու նպատակով՝ յորինելով միանգամայն ինքնուրոյն գեղարուեստական ստեղծագործութիւններ: Խօսքը վերաբերում է «Գրիչ», «Առաջին ձիւնը», «Մարտ», «Ծաղիկները», «Փիսիկի

զանգատը», «Ամէնից լաւ տունը», «Թռչունի մտածմունքը», «Բզէզի դպրոցը» եւ այլ գործերի:

Առաջիկայ աշխատանքների սկզբնաղբիւրների որոնումները ցանկալի արդիւնքների չեն յանգեցրել: Էդուարդ Զրբաշեանը «Վերակերտման արուեստը» ծաւալուն յօդուածում բանասիրական հանգամանալից քննութեամբ ներկայացրել է այդ բանաստեղծութիւնների փոխադրութեան, դրանց հայացման թումանեանական սկզբունքները³²:

Գիտական լուրջ քննութեան արդիւնքում անուանի թումանեանագէտը եզրակացնում է, որ «Բզէզի դպրոցը» «քառիս քուն իմաստով թումանեանի իմեցումայն ստեղծագործութիւնն է, որովհետեւ ուսումնասիրողի մօտ դրանք հեռաւոր կերպով յիշեցնող երկու տող կայ միայն: Բայց որպէսզի այս «հատիկից» ծնունդ առնէ «Բզէզի դպրոցի» ամբողջական կառոյցն ու կոնկրետ պատկերները, պէտք է կատարուէր մի իսկական բանաստեղծական հրաշագործութիւն, որի քոյր գաղտնիքները տրամաբանական լեզուով բացատրել հնարաւոր չէ: Դրա համար պէտք էր թումանեան լինել՝ ժողովրդական բանահիւսութեան եւ այլազգի հեղինակների երկերը նորովի վերակերտելու եւ կատարելագործելու անմրցելի կարողութեամբ»³³:

Վստահ ենք, որ «Հասկերի» եւ «Լուսաբերի» միւս բանաստեղծական փոխադրութիւնները, որոնցից իւրաքանչիւրը մանկական գրականութեան մի գլուխգործոց է եւ վաղուց լիիրաւ մտել է հայ մանկական գրականութեան ոսկէ ֆոնդը, նոյնպէս թումանեանի ինքնուրոյն հեղինակային ստեղծագործութիւններն են:

«Հասկերն» ու «Լուսաբերը» մեծ չափով նպաստեցին նաեւ հէթիաթագրութեան ասպարէզում թումանեանի արդիւնաւէտ աշխատանքին: Նա թէ՛ մշակեց հայկական ժողովրդական հէթիաթներ, թէ՛ կատարեց բազմաթիւ օտարազգի հէթիաթների թարգմանութիւններ կամ փոխադրութիւններ:

Թումանեանը ոչ միայն իրեն շատ աւելի բանաստեղծ էր զգում, այլեւ կարծում էր, որ ինքը արձակ «պատահաբար» է գրում, ալիսինքն, ինքն իրեն կոչումով արձակագիր էր համարում:

Հետաքրքրական է, որ թատերագրական, դրամատուրգիական մի քանի փորձեր արած, սակայն ոչ մի դրամա աւարտին չը-

³² Աղղ մասին տես ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՐԲԱՇԵԱՆ, «Փաստերի հետեւերով», Ե., 2001, էջ 28:

³³ ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՐԲԱՇԵԱՆ, «Փաստերի հետեւերով», գրականագէտի նոթեր, Ե., 2001, էջ 34:

հասցրած բանաստեղծը ամբողջ կեանքում իրեն զրամատուրգ էր համարում, իսկ իր հրաշալի պատմութենքներով ու հէքիաթներով հայ գրականութիւնը հարստացրած, հայ արձակի մակարդակը զգալիորէն ու հապէս բարձրացրած բանաստեղծը ասում էր. «Ես արձակ գրում եմ պատահաբար, ես հո վիպասան չեմ, ես դրամատուրգ եմ» (ՀԶ, 102): Ստեփան Զօրեանի հետ զրուցելիս եւս մէկ անգամ կրկնել է իր այդ կարծիքը՝ ասելով, թէ «Գիֆորը» պատահական բան է: Ես արձակ գրում եմ պատահաբար», Զօրեանը Թումանեանին պատասխանում է. «Այդպէս պատահաբար բաներ շատ գրեցէք» (ԹԺՀ, 123):

Մանկութիւնը համարելով մարդու կեանքի ամենարնգունակ շրջանը, երբ նա չորս կողմից նոր տպաւորութիւններ է ստանում եւ շարունակ զարգանում՝ Թումանեանը մանկական գրականութեան սովը իսկական աղէտ էր համարում: Նոյնիսկ իր կեանքի վերջում, երբ մի քանի գրողների ու յատկապէս իր եւ Աղայեանի ստեղծագործութիւնների շնորհիւ հայ մանկագրութիւնը զգալի առաջընթաց էր ապրել, Պօղոս Մակինցեանին ուղղուած 1922 թ. յուլիսի 22-ի նամակում ծայրայեղ վատառողջ բանաստեղծը գրում է. «Ասում ես՝ մանկական գրականութեան սով է:

Ճիշտ ես ասում: Բայց միայն էսօր չի էդ սովը: Էդ սովը միշտ էլ եղել է, եւ էսֆան մանուկներ ունեցող էս ժողովուրդը կամ նրա մտաւորական ղեկավարները երբեք չհասկացան, թէ ինչքան ահուլի աղէտ է էդ սովը, եւ ինչ պէտք է անեն սրբա առաջն առնելու համար» (10, 423):

«Հասկերն» ու «Լուսաբերը» Թումանեանի կեանքում այդ սովի առաջն առնելու ամենակարճ ու արդիւնաւէտ ուղիներից էին:

Թումանեանը բարձրացրեց հայ հէքիաթագրութեան մակարդակը՝ հասցնելով գեղարուեստական կատարելութեան: Մի կողմից երեխաները արտակարգ յափշտակութեամբ էին կարողում այդ հէքիաթները, միւս կողմից՝ «Մշակը» վիրաւորական ու անհեթեթ մեղադրանքներ էր ներկայացնում թէ՛ Թումանեան-հէքիաթագրին, թէ՛ «Հասկերում» ու «Լուսաբերում» տպագրուող հէքիաթների միւս հեղինակներին: 1909 թ. «Մշակի» յուլիսի 28-ին՝ ամսուայ վերջին երեքշաբթի օրուայ համարում լոյս տեսաւ Ռուբէն Դրամբեանի «Գրական մեծութիւնները բանագող» յօդուածը, որը ուղղի մի շարաթ անց՝ օգոստոսի 5-ին եւ 6-ին, առիթ դարձաւ բանաստեղծի ամենասուր բանավիճալին յօդուածներից մէկին՝ «Ոչ գրական ոչնչութիւնները քննադատ» պամֆլետին, որը, լինելով Թումանեանի պատասխան ելոյթը մամուլում՝ միաժամանակ ժողովրդական բանահիւսութեան եւ գեղարուեստական

գրականութեան յարաբերութեան հարցի շուրջ թուամանեանական տեսութեան փայլուն արտայայտութիւնն էր:

«Բանագոգութեան» մեղադրանքը ներկայացուած էր ոչ միայն թուամանեանին, այլեւ նրա գրչակից ընկերներին, «Լուսարեւրի» համահեղինակներին: Յօդուածը լի էր գրական կեանքում յայտնի անունների ու հեղինակութիւնների՝ «մեծութիւնների» հանդէպ ատելութեամբ ու չարութեամբ, «լուրջ կրիտիկայով» նըրանց խորագանելու, «սանձահարելու», «ամենախիստ ձեւով» կռուելու, «կծու, խայթիչ լեզուով» հարուածելու, անուանարկելու կրքով ու մղումով: Թուամանեանը վերոյիշեալ այլ հեղինակների հետ միասին հռչակում էր քննադատական «մերկացումների» «կրթիչ ազդեցութեանը» չենթարկուող մի բանագող, որը «մեր մտաւոր կեանքի լեցումն է մեր առաջադիմութեան խափանման» նշանն է, ազգային գործունէութեան «աւերիչ ժանտախտը», որի հեփաթները «մեր կեանքի կեղտերն են»³⁴:

«Գրական շանտաժը մեզանում կարծէք թէ կամաց-կամաց սովորական երևոյթների շարքն է մտնում, - գրում է Դըրամբեանը: - Գողութիւնը շարունակւում է եւ երեւի վերջ չի ունենալ... Ի՞նչ սպասել, երբ բանագողութեան այտու վարակել է մեր գրական եւ հասարակական ասպարէզում յայտնի որոշ դիրք ունեցող գործիչներից շատերին: Բաւական է: Պէտք է վերջ դնել այդ աւերիչ ժանտախտին»³⁵:

Թէեւ Դըրամբեանի յարձակումը միայն թուամանեանին չէր ուղղուած, բայց հէնց նա էր առաջամարտիկը ցանկացած կրուում, միշտ պայքարի առաջին գծում էր պաշտպանում այն ամէնը, ինչ թանկ էր իր համար: Այս անգամ յարձակման էր ենթարկուել ժողովրդական բանահիւսութիւնից օգտուելու գրողի իրաւունքը: Հակառակորդին սուր ու ոչնչացնող պատասխան գրելու պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ հէնց սկզբից բանաստեղծի աչքից չվրիպեց այդ տգեղ երեւոյթի համատարած, ժամանակի համար բնորոշ լինելը, եւ նա, մասնաւորից դէպի ընդհանուրը, փաստից դէպի երեւոյթը գնալով, յանձին Դըրամբեանի իր պայքարն ուղղեց դրամբեանի դէմ:

Ամէն անգամ գորշութեան ու տգիտութեան հանդիպելիս թուամանեանը ցաւ էր ապրում, սակայն երբ այդ տգիտութեանը գումարւում էր չարութիւնն ու նենգութիւնը, մարտնչելու մարմաջը, թոյնն ու մաղձը այն ամէնի դէմ, ինչ վեճ ու լուսաւոր է, նա զայրանում էր ու վրդովւում: Տուեալ դէպքում տգիտութիւ-

³⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, թիւ 162, յուլիսի 28:

³⁵ Նոյն տեղում:

նր բանահաւաքի եւ բանաստեղծի տքնութեան ու տաղանդի միջեւ հաւասարութեան նշան դնելն էր, որը ժամանակի համար բաւական տարածուած եւ իշխող տեսակէտ էր եւ ոչ միայն հայ գրական կեանքում: Հերթական անգամ նրա առջեւ կանգնած էր ժամանակի երրորդական, չորրորդական կարգի մի լրագրող, որի անունը անմահացաւ մեր քննադատութեան պատմութեան մէջ միայն Թումանեանի պատասխանի շնորհիւ: Դիմելով «գրական մեծութիւններ սանձահարող անսանձ փոքրութեանը»՝ «չնչին մարդուկին», որի ներսում «մաղձը շարժում է», Թումանեանը գրում է. «Ես ֆանաչում եմ ձեզ: Դու՛մ մի որեւէ Ռ. Դրամբեան չէի: Դու՛մ միմը չէի: Դու՛մ շատ էի: Դու՛մ տիպ էի: Դու՛մ եմ պստիկ, մաղձոտ ու մութ հոգիւն էի, եմ յաւիտեակեան անկոչ պրոկուրորը, որ ամէն տեղ, ուր կ'երևայ միայն «դիպուածով» լսած լինելով մի բան, դատում ու դատապարտում է ամէն գործ ու գործիչ, առանց ֆանաչելու, առանց ամաչելու» (6, 161):

Հաստատելով ազգային բանահիւսութեան զանձարանից ազատորէն օգտուելու գրողի անխախտ իրաւունքը, նա ժողովրդական նիւթից փերատեղծուած գեղարուեստական գործի արժէքը պայմանաւորում էր օգտագործողի շնորհքով ու տաղանդով, քանզի «ծաղիկը դրած է մէջտեղը եւ նոյն ծաղկից մեղուն մեղր է շինում, օձը՝ թոյն» (6, 167):

Թումանեանը Դրամբեանին, Մ. Բագրատունուն եւ իր միւս հակառակորդներին պատասխանում է «Զայրոյթի պատճառը», «Զարութեան ու կեղծաւորութեան դէմ» յօդուածներով, որոնց միայն սեւագրերն են պահպանուել: Թումանեանը զբաղեցրել էր հասցրել, սակայն չի յանձնել տպագրութեան:

Որպէս բանաստեղծ Թումանեանը հաւասարակշռուած տաղանդ էր, բայց եւ զգացմունքային անձնաւորութիւն, որի հոգում իւրաքանչիւր անարդարութիւն առաջացնում էր ընդլզող զգացմունքների բուռն պոռթկում, եւ նա բանալէճի տաք հետքերով իր խոհերն ու զգացմունքները յանձնում էր թղթին: Նա պատասխանում էր գրեթէ միշտ, որովհետեւ. «Իմ անունը Յովհաննէս Թումանեան է, եւ ես պատասխան էի տալու եմ ամէնի համար, ինչ որ կրում է իմ ստորագրութիւնը» (6, 446): Սակայն զգացմունքների յորձանքին միշտ յաջորդում էր կշռադատուած մօտեցում եւ յաղթում էր իրերին ու երեւոյթներին, նոյնիսկ իր հետ կատարուող ամէն ինչին «վերելից նայելու» տաղանդը:

Թումանեանին շատ աւելի զայրացնում էր այն, որ շարութիւնն ու կեղծաւորութիւնը ներխուժում են գրական-գեղարուես-

տական աշխարհ, ուր ոտք դնողը պարտաւոր է լինել «մարդավարի, բարի ու անկեղծ» (4, 429), որովհետեւ այդ աշխարհը ու գեղարուեստի մարդը պէտք է կատարեալ լինեն. «Գրական մարդը սուրբ է» (6, 429), հետեւաբար նրա քննադատը նոյնպէս պէտք է ազնիւ լինի, ունենայ «Ամէնից առաջ մաքուր սիրտ ու անկեղծ վերաբերմունք» (6, 429):

Իր սեւագիր յօդուածներից մէկում Թումանեանը արտայայտում է այն միտքը, թէ չարութիւնն ու դաժան հոգին անտանելի են միշտ, «բայց եւս առաւել անտանելի, երբ նա մտնում է գեղարուեստի պայծառ աշխարհ... թունաւորելու գրականութիւնն ու գրողի հոգին» (6, 455): Բայց այնուհետեւ ջնջում է այդ տողերը, որովհետեւ Թումանեանը Թումանեան չէր լինի, եթէ չարութիւնը հաւասարապէս չատէր ու չմերժէր բոլոր դրսեւորումներում ու բոլոր ասպարէզներում:

1909-1913 թթ. դրամբեանիզմի դէմ ուղղուած Թումանեանի սուր բանավիճային յօդուածները հոգեկան մեծ լարում, ցաւ ու զայրոյթ, անքուն գիշերներ ու տառապանք պատճառեցին բանաստեղծին, բայց դրանք դարձան լաւագոյն արդար ու անաչառ ընդդէմումները հայ գրականութեան ու քննադատական մտքի պատմութեան դատաստանին արժանացող, Հերոսոտրատի փառքով անմահացող բոլոր ժամանակների տղէտ, չար ու մաղձոտ քննադատի հաւաքական կերպարի մասին:

Թումանեանի քննադատական ժառանգութեան այդ էջը այսօր եւ միշտ կը մնայ իրրեւ հանճարեղ անհատի բողոքն ու ընդվզումը նրա կեանքը թունաւորող միջակութեան, գորշութեան ու փոքրութեան, նախանձի ու ստի, կեղծիքի ու յերիւրանքների դէմ:

«Լուսաբերը» վերահրատարակուեց անընդմէջ 15 տարի եւ իրրեւ դասադիրք օգտագործուեց եւ՝ արեւելահայ, եւ՝ արեւմտահայ դպրոցում: Այն դարձաւ նախախորհրդային չրջանի լաւագոյն դասագիրքը, հայ մանկական գրականութեան ամենագեղեցիկ էջերից մէկը: «Հասկերը» եւ «Լուսաբերը» նոր ուժով խրթանեցին, լայն հնարաւորութիւններ ստեղծեցին Թումանեան-մանկագրի տաղանդի բազմակողմանի դրսեւորման ու զարգացման համար: Հէնց այս չրջանում ամբողջացաւ Թումանեան-մանկագիրը, որի մասին էղուարդ Ջրբաշեանը գրում է. «Թումանեանի աւանդը հայ մանկական գրականութեան մէջ քացառիկ չափով մեծ է: Ոչ մի ուրիշ հայ գրող չի կարող մրցել նրա հետ

մանուկների աշխարհում ունեցած մասսայականութեամբ ու ազդեցութեան ուժով»³⁶:

Քսաներորդ դարի երկրորդ տասնամեակում «Լուսաբերը» լաւագոյն դասագիրքն էր, իսկ թէ՛ կրթական-դաստիարակչական, թէ՛ գեղարուեստական առումով մանուկների համար լաւագոյն պարբերականներն էին «Հասկերն» ու Տ. Նազարեանի խմբագրած «Աղբիւր» ամսագիրը, «Տարագ» շաբաթաթերթը: «Լուսաբերի» խաղացած կարեւորագոյն դերը պայմանաւորուած էր նրա կազմողների, հեղինակների եւ յատկապէս Թումանեանի՝ այդ ասպարէզում ծաւայած լուրջ գործունէութեամբ: Էդուարդ Զրբաշեանը գրում է. «Այդ դասագրքի գեղեցիկ ձևաւորումը պրակները պատկանում են հայ դպրոցի պատմութեան երբեւէ գործադրումը լաւագոյն ձեռնարկների քուին եւ շատ կողմերով օրինակելի են մնում առայսօր: Ազգային դպրոցին, անող սերունդի դաստիարակութեանը նուիրումը մեծագոյն ուշադրութեան արժանի ցայտուն ապացոյց դժուար է ցոյց տալ, քան այն, որ այդ գործերին այդքան ժամանակ ու եռանդ են յատկացրել հայ գրականութեան երկու խոշորագոյն դէմքերը»³⁷:

«Լուսաբեր» դասագրքի համընդհանուր յաջողութիւնը Թումանեանի նոր նախաձեռնութեան ազդակ է հանդիսանում:

1909 թ. Թումանեանը ձեռնամուխ է լինում բարձր դասարանների աշակերտների, նաեւ ընթերցող լայն շրջանների համար «Հայ գրողներ» քրեստամատիան կազմելու աշխատանքներին Ղ. Աղայեանի, Ա. Ահարոնեանի եւ Վրթ. Փափագեանի հետ միասին: «Մշակը» տեղեկացնում էր. «Այս հատորը պէտք է անցնեն մեր դպրոցների չորրորդ եւ հինգերորդ դասարաններում»³⁸: Կազմողները «ցանկութիւն են յայտնում, որ իրանց աշխատութիւնը տարածուի նաեւ հայ գերդաստաններում»³⁹: Այն նախատեսուած էր երկու գրքով, որոնցից իւրաքանչիւրը պէտք է ներկայացնէր հայ գրականութեան արեւելահայ եւ արեւմտահայ ճիւղերը: Ընտրութիւնը կատարուել էր հայ նոր գրականութեան 100-ամեայ շրջանից: Արեւելահայ գրականութեանը նուիրուած Ա հատորը լոյս է տեսնում 1909 թ. 688 էջ ծաւալով եւ վերահրատարակում է 1914 թ.:

³⁶ ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՐԲԱՇԵԱՆ, «Թումանեան, ստեղծագործութեան պրոբլեմներ», Եր., 1988, էջ 17:

³⁷ ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՐԲԱՇԵԱՆ, «Թումանեանը եւ հայ գրականութեան արանդայները», Եր., 1994, էջ 342:

³⁸ «Մշակ», 1909, թիւ 141, յուլիսի 2:

³⁹ Նոյն տեղում:

1909 թ. յունիսին գիրքը արդէն լոյս էր տեսել, իսկ 1910 թ. փետրուարին գրեթէ ողջ տպաքանակը սպառուել էր: «...Առաջին հատորը սպառուելու վրայ է», - վկայում է բանաստեղծը փետրուարի 17-ին, եւ գրքի կազմողները ձեռնամուխ են լինում երկրորդ տպագրութեան աշխատանքներին:

Թումանեանը դիմում է հասարակական կարծիքին եւ հրապարակայնօրէն հարցնում է, թէ ընթերցողը որ գրողի որ գլուխածքն է ցանկանում տեսնել յաջորդ տպագրութեան մէջ եւ ինչ քանակութեամբ, ինչ փոփոխութիւններ է ցանկանում եւ ակնկալում: Այստեղ նոյնպէս բանաստեղծի կողմից գրութեանը է դիմացինի, ընթերցողի կարծիքը հարցնելու եւ նրա հետ հաշուի նստելու բնաւորութեան առանձնայատկութիւնը, ընդհանուր, հանրային մօտեցումները ուսումնասիրելու անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը եւ դրանք յարգելու ունակութիւնը:

Թումանեանի շարքային ընթերցողից, հանրութիւնից է հարցնում նոյնիսկ ընդգրկուած հեղինակներին վճարուելիք հոնորարի չափի ու ձեւի մասին. «Վարձատրութիւնը տողավարձով պիտի լինի, քէ ուրիշ ձեւով, եւ որքան արձակին, որքան քանաստեղծութեանը» (6, 184): Խնդրում է մատնանշել չորս գրող, որոնք օգտակար կը լինեն տպագրութեան գործում:

«Հայ գրողների Բ» հատորը, որը լոյս տեսաւ առաջինից յետոյ մէկ տարի անց՝ 1910 թ. յունիսի վերջերին, 812 էջ էր պարունակում⁴⁰: Այդ հատորն ընդգրկում էր 56 գրողների ստեղծագործութիւններ 47 համառօտ կենսագրականներով: Գիրքն ունէր նաեւ «Թիրքահայ գրողներ» վերնագիրը, որովհետեւ այդ հատորը ներկայացնում էր արեւմտահայ գրականութիւնը: Ընդ որում, ժողովածուում տեղ էին գտել ինչպէս տաղանդաւոր, արդէն կայացած գրողներ, յայտնի անուններ՝ Պետրոս Դուրեան, Մըկրտիչ Պէշիկիթաշեան, Յակոբ Պարոնեան, Երուանդ Օտեան, Միսաք Մեծարենց, Գրիգոր Զօհրապ, Սիւսանթօ, Վահան Թէքէեան, Դանիէլ Վարուժան, Լեւոն Շանթ, Ռուբէն Սեւակ, այնպէս էլ ժամանակի գրական կեանքին մասնակից անուններ, ինչպէս Խրիմեան Հայրիկ, Յէլէկեան Սիմէոն, Ալեքսանդր Փանոսեան, Սուրէն Պարթեւեան, Ռեթէոս Պէրպէրեան, Մերուժան Պարսամեան, եւ նոյնիսկ Խորէն Գալֆայեան, նաեւ թուով հինգ կիւն գրողներ՝ Թէոդոսիկ Տիկիւն Արշակունի, Անայիս (Տիկիւն Էւփիմէ

40 Գիրքը լոյս տեսնելու մասին լուրը տպագրուել է յուլիսի 2-ին. Տե՛ս՝ «Հորիզոն», 1910, թիւ 143: «Հայ գրողներ Բ», Կազմեցին Ղ. Աղաբեան, Յովհ. Թումանեան, Վ. Փափաղեան, Թեֆիս, 1910, Տպարան, «Կուրտուրա» ընկ. Վէյեամբրնովսկ. 18, էջ 3-րդ:

Աւետիսեան), Գալեմքերեան Տիկին Զարուհի, Զապէլ Եսայեան, Սրբուհի Տիւսար:

Քրեստոմատիայի «Մեր ընթերցողներին եւ ուսուցիչներին» խորագրով առաջաբանում արտայայտուել է կազմողների անհանգըստութիւնը հայոց լեզուի եւ հայ գրականութեան երկճիւղ լինելու հանգամանքից: Աւելին, արձանագրուում էր, որ արեւելահայ ընթերցողին արեւմտահայ գրականութեան ընտանիքին ներկայացնելը «ուրիշ նպատակ չունի բացի լեզուականից»⁴¹:

Այդ երկու լեզուների միութեան խնդիրը մտահոգում էր հայ գրողներին ու բանաստեղծներին դեռեւս 19-րդ դարի վերջերից: Այդ հարցն էր արծարծում Մանուկ Արեղեանի «Մեր երկու գրական լեզուի միութեան խնդիրը»⁴², Ս. Մ. ստորագրութեամբ «Մի քանի խօսք մեր երկու գրական լեզուների մերձեցման մասին»⁴³ յօդուածներում: «Հայ գրողներ» ժողովածուի կազմողները առաջարկում էին. «Մեր ջանքը պէտք է լինի՝ իրար կարդալ, իրար հասկանալ եւ իրար մօտեցնալ՝ միանալու միտումով: Պէտք է իրար քերութիւններից խորշնմք եւ առաւելութիւններից օգտուենք»⁴⁴:

Արեւմտահայ գրականութեան քրեստոմատիան կազմելու գործում թումանեանին օգնել էր «Ամէնուն տարեցոյցը» կազմող Թէոդիկը՝ ժողովածուին անհրաժեշտ նիւթերը, լուսանկարներն ու կենսագրական տեղեկութիւնները հաւաքելու գործում: Նրա կընտը՝ Թէոդիկ Տիկին Արշակունու երկերը նոյնպէս գետեղուել էին գրքում: Կազմողներին՝ յատկապէս Պոյսում գտնուող Փափագեանին օգնել էր Հրանտ Ասատուրը: Ժողովածուում օգտագործուել էին նաեւ «Արծիւ» գրավաճառանոցի հրատարակած նիւթերը: Գրողների կենսագրական տեղեկութիւնները ներկայացւում էին գրքի վերջում՝ այբբենական կարգով: Երբեմն միայն մի քանի նախադասութիւն կազմող համառօտ կենսագրութիւններում պարտադիր շեշտւում էր գրական շղթայում նրանց ունեցած դերը, գրապատմական ծառայութիւնը եւ ստեղծագործութիւններին բընորոշ առանձնայատկութիւնները: Պետրոս Դուրեանի մասին ասւում էր. «Խորին քախիծով, յուսահատ ու գրաւիչ շեշտով համակուած նրա քանաստեղծութիւնները անմոռանալի տպաւորու-

⁴¹ «Հայ գրողներ Բ», 1910, Թիֆլիս, էջ 3-րդ:

⁴² «Արարատ» ամսագիր, էջմիածին, 1897, թիւ 9-10, էջ 424-431, թիւ 11, 12, էջ 494-503:

⁴³ Նոյն տեղում, 1898, թիւ 3-4, էջ 128-137:

⁴⁴ «Հայ գրողներ Բ», 1910, Թիֆլիս, էջ 3-րդ:

թիւն են թողնում: Լեզուն սահուն է, կոկիկ եւ անպաճոյճութեան մէջ գողտրիկ»⁴⁵:

Ըստ այդ կենսագրականների գնահատանքի՝ Ռուբէն Զարդարեանը «ունի շատ յաջող, տաղանդաւոր էջեր»⁴⁶, Գրիգոր Զոհրապը «Պոլսի լուսագոյն արձակագիրներից է», իսկ «լեզուն կտրուկ է եւ ինքնատիպ»⁴⁷, Վահան Թէքէեանը «ունի պատկերաւոր շքեղ ոճ»⁴⁸, Միսաք Մեծարեւնցը Պ. Դուրեանի նման «մեծատաղանդաւոր բանաստեղծներից է» եւ «ունի Դուրեանի նման քննուշ գրիչ, բայց լեզուական մեծ նոյութիւն եւ պատկերաւորումների անհամեմատ անկի նուրբ ձեւեր»⁴⁹: Շանթի լեզուն «...կոկիկ է, սահուն եւ քննուշ»⁵⁰, իսկ «ամենալաւ բանաստեղծներից մէկը»՝ Ռուբէն Որբերեանը, ունի ինքնատիպ եւ ազդու, «մելամաղձոտ եւ թախծոտ» գրիչ, «սակայն երբեմն ուրտընդոստ եւ կծու, յանդուգն թռիչքներով ու ըմբոստ ձրգտումներով հմայում է ընդերցողին»⁵¹: Յակոբ Պարոնեանը «հայոց մեծ երգիծարան է», որը «մինչեւ այժմ դեռ նմանը չունեցաւ»: Նրա երգիծանքը բնութագրւում է իրրեւ «մոլիերական, կծող, սուր... տեղ-տեղ ուղղակի անմեան»⁵²: Սիւսանթոն բնութագրւում է իրրեւ «սիւքսիւի գրող»⁵³, որը տաղաչափական նոր ձեւերով է հարստացրել հայ գրականութիւնը՝ նաեւ որպէս «խորապէս մելամաղձոտ եւ տանջանքներով լի տեսարանների» հեղինակ, որի «պատկերաւորումները հասնում են յաճախ արտաոց նրբութիւնների»⁵⁴: Դանիէլ Վարուժանը նոյնպէս «ամենալաւ բանաստեղծներից է» եւ ունի «խնամուած ու քարձր ոճ, գեղուն, զգացմունքներով լի էջեր՝ տոգորուած հայրենասիրական եւ ըմբոստացող ոգով»⁵⁵: Այսպիսի գնահատականների չարժանացած հեղինակների կենսագրականները շատ աւելի սինեմատիկ տեղեկատուական բնոյթ ունեն:

45 Նոյն տեղում, էջ 805:

46 Նոյն տեղում:

47 Նոյն տեղում:

48 Նոյն տեղում, էջ 806:

49 Նոյն տեղում, էջ 807:

50 Նոյն տեղում, էջ 808:

51 Նոյն տեղում:

52 Նոյն տեղում, էջ 809:

53 Նոյն տեղում:

54 Նոյն տեղում, էջ 810:

55 Նոյն տեղում:

Այդ երկու ծաւալուն հատորները առաւել լրիւ ու ամբողջական ներկայացնում են հայ նոր գրականութեան մօտ հարկւրամեայ շրջանը: «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայի երկհատորեակը նշանակալից երեւոյթ է հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, քանի որ դրանից առաջ եւ յետոյ չեն կազմուել այդպիսի լայն ընդգրկումներով, գրական ընթացքին մասնակից շուրջ հարիւր գրողների ստեղծագործութիւններ ներառող հատորներ՝ հեղինակների համառօտ կենսագրականներով:

1921 թ. Թումանեանը տեղեկանում է, որ Պոլսում եւս տըպագրութեան է յանձնուել «Լուսաբերի» Բ տարուայ գիրքը, որի երրորդ հրատարակութիւնը իրականացւում էր 1922 թ. ամռանը⁵⁶: Այդ շրջանում Թիֆլիսում «Լուսաբերը» հրատարակելու համար Թումանեանի հետ բանակցում են Արեւելքի ամերիկեան նպաստամատոյց «Նիքրիստրիլիֆ» ընկերութեան գործակալներ Մարտնը եւ Դեւիսը: Ու թէեւ Շանթը վերջնականապէս եւ ընդմիշտ հեռացել էր եւ համարւում էր խորհրդային կարգերի ու հայրենիքի թշնամի, Թումանեանը չէր խուսափում նրա անունը տալուց եւ հեղինակային իրաւունքը պաշտպանելուց: Ստեփան Լիսիցեանին ուղղուած 1922 թ. օգոստոսի 12-ի նամակում գրւում է. «Նարիմանի հետ Դեւիսն եկաւ ինձ մօտ եւ խօսեցինք եւ յայտնեցի, որ մենք երեք ընկեր ենք» (10, 425): Ի հարկէ, ամերիկացիների ցանկութիւնը իրականութիւն չդարձաւ, բայց «Լուսաբերը» եւ «Հասկերը» դեռ երկար տարիներ պահպանեցին իրենց ազդեցութիւնը եւ մնացին անգերազանցելի հայ մանկագրութեան ասպարէզում: «Հասկեր» ամսագիրն ու «Լուսաբեր» դասագիրքը աւելի մեծացրեցին Թումանեանի համբաւն ու հռչակը մանուկների շրջանում:

Մանուկների աշխարհը Թումանեանի ամենասիրելի աշխարհն էր, ուր մշտապէս ձգտում էր նա իր դառնաթախիժ կեանքի ուրախ թէ տխուր բոլոր պահերին: Այդ աշխարհում էր որոնում հայոց վշտի ու վիշտի տառապած իր հոգու անդորրն ու խաղաղութիւնը, այդ աշխարհին էր ուզում տալ իր ողջ ունեցուածքը՝ մահկանացուի կեանքն ու առողջութիւնը, անմահի տաղանդն ու հանճարը: Հայ ժողովրդի օրհասին, Մեծ եղեռնի օրերին ոչ միայն անձամբ էր խնամում երեխաներին, որդեգրում

56

1921 թ. «Անուշ» ու «Թմկաբերդի տունը» առանձին գրքով լոյս են տեսել Պոլսում «Փամանակալից մատենաշարով» (թիւ 36) վաղինակ Ս. Բլաւրատեանի հրատարակութեամբ՝ առանց Թումանեանի գիտութեան, այդ պատճառով նա հրատարակիչ Հայկ Պէրպէրեանին խնդրում է, որ տեղեակ պահեն իրեն եւ որեւէ հայ գրական մարմնի միջոցով իր լիազօրութեամբ յանձն առնեն իր հեղինակային «դատի» իրաւունքի պաշտպանութիւնը:

շնորհալի որբերին, իր ստեղծագործութեամբ յոյս ու լոյս ներշնչում, այլեւ խաղեր էր յօրինում նրանց համար, փորձում էր վերադարձնել մի վայրկեանում յօղս ցնդած նրանց մանկութիւնը: Մինչեւ կեանքի վերջին օրերը այդ գգուանքն ու գուրգուրանքը մանուկների աշխարհի հանդէպ ուղեկցում էր նրան, եւ բանաստեղծը, ինչպէս միշտ, Մոսկուայի հիւանդանոցում էլ կեանքի վերջին օրերին ձգտում էր վերադառնալ թէ՛ դէպի իր մանկութիւնը, թէ՛ առհասարակ դէպի մանուկը՝ «էն դալար հասակը, որ կոչւում է մանկութիւն»:

Իր յիսնամեակի օրերին Թումանեանը երեխաների՝ իր հանդէպ մեծարանքի, սիրոյ ու շնորհաւորանքի խօսքերին պատասխանում է. «Ես էլ ձեզ նման երեխայ եմ... Կեանքիս ամենապայծառ եւ ամենալաւ օրերն ու վայրկեանները դու'ք էք ինձ տուել, սիրելի՛ մանուկներ, ձեզ հետ եմ եղել, ձեզնով եմ ապրել. ես եմ ձեզ երախտապարտ, եւ ոչ թէ դու'ք ինձ պարտական»⁵⁷:

Թումանեանը իր գգացմունքները միշտ գործով էր ապացուցում: Մանկական աշխարհի նրա սիրոյ առհաւատչեան դարձան «Հասկեր» մանկական ամսագիրը, «Լուսարեր» եւ «Հայ գրողներ» դասագրքերը եւ նրա ողջ մանկական ստեղծագործութիւնը:

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

57

ՆՈՒԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, «Յովհաննէս Թումանեան (Ծննդեան 70-ամեակի առթիւ)», Ե., 1939, էջ 94:

Hovhannes Tumanyan and Children's Literature

SUSANNA HOVHANNISYAN

(summary)

Some of the most important segments of Hovhannes Tumanyan's work include, "Lusaber" and "Hay Grogner", a series of children's tutorial textbooks, "Hasker", a children's journal, along with his contributions to the "Horizon" newspaper. Interesting as it is, however there is not enough detailed research in the field of children's literature, despite sporadic references by some intellectuals.

Tumanyan was fascinated by the rich and creative mind of children. In their pure and innocent world, his suffering soul strived to find peace. And so, he felt indebted, and wanted to devote his life, health, talent and genius to that world. During the Great Armenian Genocide of 1915, he adopted orphans with the intention to heal them with his affection, and instill in them the hope he wished would replace their lost childhoods. He continued to inspire children throughout his entire life. During his last days, lying in a Moscow hospital, the poet was trying to return to his own childhood. Here he wrote "To the Young Age Called Childhood".

In September 1905 the publishing house "Hasker" made Tumanyan one of the most productive and desired writer of children's literature, something that occupied his entire free time. In 1907 Stephan Lisitsyan initiated the publication of the textbook "Lusaber" and invited Levon Shant and Hovhannes Tumanyan to cooperate.

In the second half of October 1910 before leaving for Europe, Stepan Lisitsyan established the new editorial staff for "Hasker" with the presidency of Tumanyan.

"Hasker" and "Lusaber" greatly assisted the effective work of story teller who developed Armenian National fairy tales, as well as accomplished lots of translations of foreign tales. "Lusaber" continued to be published for 15 years continuously and as a textbook was used both in the West and East Armenian schools. It became the best textbook of the pre-Soviet period, one of the most beautiful pages of Armenian children's literature. "Hasker" and "Lusaber" gave ample opportunities for the multilateral evolution of his talent. Tumanyan expressed his feelings by his work. The best proof of his love was "Hasker" children's journal, tutorial textbooks "Lusaber" and chrestomathy "Hay Grogner" and all his children's literature.